

Suomen kristillisdemokraattien poliittisten ohjelmien uskontoperustaiset arvot

JOHDANTO

Kristillisessä poliittisessa retoriikassa toistuu usein ”kristillisten arvojen” merkitys politiikan tekemisen perustana. Jaakko Olavi Antila kiinnittää Suomen Kristillisdemokraattien historiikkaa arvioivassa tekstissään huomiota ”kristillisten arvojen” määrittelyn haastavuuteen:

Puolueen aatteeseen liittyy olennaisesti myös kysymys kristillisistä arvoista.¹ Historia-osuudessa todetaan ykskantaan, että ”juuri kristilliset arvot edustivat SKL:n omintakeisinta arvopohjaa eduskunnassa”. Teoksessa olisi ollut hyvä problematisoida nykyistä enemmän ”kristillisiä arvoja”, koska tällaisen arvokokonaisuuden tarkka määrittely lienee mahdotonta. Tutkimuksen keinoin ei voi lähestyä sitä, missä määrin SKL on historiansa aikana toteuttanut kristillisiä arvoja vaan ainoastaan sitä,

miten nuo arvot on eri aikoina ymmärretty käytännön päätöksissä.²

Kristilliseksi itsensä määrittelevien puolueiden retoriikassa kristillisten arvojen käsite jää tois-
tuvuudestaan huolimatta epämääräiseksi. Toisaalta juuri käsitteen määrittelemättömyydessä piilee sen poliittinen käyttövoima – ”kristilliset arvot” voivat tarkoittaa niiden tulkitsijoille jopa täysin päinvastaisia asioita. Tällainen epämääräisyys puolestaan laajentaa puolueiden potentiaalista kannatuspohjaa. Se saa myös kysymään, millaisia normeja kristillisiin arvoihin

---

1 Päivärinne & Stewart 2008.

2 Antila 2009, 280.

on Suomen poliittisessa puheessa sisällytetty. Onko kristillisten arvojen määrittelyssä tapahtunut ajan saatossa muutoksia?

Artikkelissani analysoin Suomen Kristillisen Liiton (SKL) ja Suomen Kristillisdemokraattien (KD) poliittisia ohjelmia kiinnittämällä huomiota niiden keskeisimpiin lähtökohtiin ja vaikuttamisalueisiin, jotka osaltaan ilmaisevat SKL:n ja KD:n kristillisiä arvoja. Olen eritellyt lähtökohdista ja vaikuttamisalueista neljä kokonaisuutta, jotka ovat 1.) kristillisten itseymmärrys yhteiskunnallisena toimijana, 2.) seksuaali-, perhe- ja bioetiikka, 3.) kristillinen kasvatusta sekä 4.) uskonnollinen itseymmärrys ja suhde muihin vakaumuksiin. Jaotteluni on aineistolähtöinen, ja artikkelini neljännen osan rakenne perustuu tälle luokittelulle. Ennen varsinaisten vaikuttamisalueiden analyysejä tarkastelen SKL:n ja KD:n poliittisissa ohjelmissaan ilmaisemia arvoja.

Tutkimukseni aineisto muodostuu Suomen Kristillisdemokraattien ja sitä edeltäneen Suomen Kristillisen Liiton poliittisista ohjelmista. 1910–1920-luvuilla alkupuolella toimineen Suomen Kristillisen Työväen Liittoa lukuun ottamatta kristillisten puolueiden perinne ei ole ollut ennen SKL:n perustamista mainittava.³ Verrattuna moniin muihin Euroopan maihin Suomessa kristilliset tahot muodostivat puolueen suhteelliseen myöhään, sillä SKL perustettiin vasta vuonna 1958.⁴ SKL:n kannattajien järjestäytyminen puolueeksi oli reaktio kansanpuolueiden koettuun maallistumiseen. 1950-luvun lopulta lähtien suomalaista politiikkaa leimasi aiempaa vapaamielisempi ilmapiiri. Televisio muutti yhteiskunnallista viestintää ja kulttuuria, Suomi lähestyi kulttuurillisesti läntistä liberaalia maailmaa, ja uusvasemmistolaisien radikalisoituminen ja myös kirkkoon kohdistama kritiikki haastoi uskonnollista yhtenäiskulttuuria.⁵ 1950-luvulla luterilaisen kirkon piirissä käynnistyi myös

aiempaa laajempi keskustelu sosiaalisen ja yhteiskuntavastuun ideoista.⁶ Tämä vaikutti osaltaan kristinuskon politisoitumiseen ja myös SKL:n perustamiseen.

SKL nousi eduskuntaan vuoden 1970 vaaleissa, minkä jälkeen sillä on ollut yhtäjaksoisesti kansanedustajia. Ääniä SKL:n edustajat saivat sekä kokoomuksen että keskustapuolueen aiemmilta kannattajilta.⁷ Kansanedustajapaikkoja puolueella on ollut korkeimmillaan kymmenen 2000-luvun taitteessa.⁸ SKL vaihtoi nimensä Suomen Kristillisdemokraateiksi vuonna 2001.⁹ Muihin puolueisiin verrattuna KD:n kannattajakunnassa on ollut viime vuosina enemmän eläkeläisiä, haja-asutusalueilla asuvia ja matalalla tulotasolla eläviä ihmisiä.¹⁰ Puolue on suosittumpi naisten kuin miesten keskuudessa.¹¹

MENETELMÄ JA ANALYYSI

Tutkimusaineistoni koostuu Suomen Kristillisen Liiton (N=18) ja Kristillisdemokraattien (N=15) poliittisista ohjelmista. Valikoin aineiston yhteensä 80 poliittisesta ohjelmasta, joista 32 olivat sisällöltään tutkimuksen tehtävänasettelun kannalta relevantteja. Kuten todettu, Suomen Kristillinen Liitto vaihtoi nimensä Suomen Kristillisdemokraateiksi vuonna 2001. Vaikka kyseessä on siis sama puolue, olen tässä artikkelissa tarkastellut niitä kahtena eri puolueena ohjelmissa näkyvien ajallisten ja sisällöllisten muutosten vuoksi. Käytän tässä artikkelissa tekstin luettavuuden vuoksi puolueesta sen kulloisenkin nimen rinnalla myös ”kristillisten” käsitettä tilanteissa, joissa viittaa puolueeseen sekä ennen että jälkeen 2000-luvun. Luonnollisesti puolueiden ohjelmissa on myös keskenään merkittäviä eroja, joita olen niin ikään analyysissä tarkastellut.

SKL:n ohjelmat on julkaistu aikavälillä 1969–2000, ja KD:n ohjelmat aikavälillä 2001–2019. Aineisto on koottu marraskuussa 2019

yhteiskuntatieteellisen tietoarkiston ylläpitä-
mästä poliittisten ohjelmien tietovarannosta
(Pohtiva).¹² Ohjelmat ovat yleisohjelmia, eri-
tyisohjelmia, vaaliohjelmia ja tavoiteohjelmia.
Yleisohjelmat ovat puolueen keskeisiä linjoja
määritteleviä asiakirjoja. Erityisohjelmat kes-
kittyvät tiettyyn ajankohtaiseen teemaan, jonka
puolue näkee keskeiseksi. Tavoiteohjelmat ovat
ilmaistusta arvopohjasta nousevia, toimintaa
suuntaavia dokumentteja, ja vaaliohjelmat
ovat näitä muita ohjelmatyyppejä yhdisteleviä,
potentiaalisille kannattajille suunnattuja ohjel-
mia.¹³

SKL:n ja KD:n historiassa on merkittäviä
eroavaisuuksia sen suhteen, kuinka paljon
ne ovat tiettyinä aikoina julkaisseet poliittisia
ohjelmia. Esimerkiksi suuri osa SKL:n erityisoh-
jelmien julkaisuista sijoittuu 1970-luvulle, kun
taas 1980-luvulla julkaistuja ohjelmia on vain
muutamia. Ohjelmia laatineiden työryhmien
jäseniä ei ole mainittu muutoin kuin SKL:n maa-
ja metsätalouspoliittisessa ohjelmassa.¹⁴ Ohjel-
missa toistuvat jonkin verran samat pohjatekstit.
Kaikki ohjelmat ovat suomenkielisiä ja osasta
niistä on saatavilla myös ruotsinkielinen versio.

Aineiston analyysin olen tehnyt sisällönana-
lyysin keinoin. Käytännössä olen lukenut tutki-
muksen aineiston systemaattisesti läpi eritellen
siitä kohdat, joissa poliittisessa vaikuttamisessa
voidaan selvästi nähdä uskontoon viittaavia
kannanottoja tai argumentteja. Jaottelun ja
analyysin ulkopuolelle on kuitenkin jäänyt niin
ikään merkittäviä kokonaisuuksia, joista tär-
keimmäksi voisi nostaa SKL:n ja myöhemmin
kristillisdemokraattien korostaman heikossa
asemassa olevien huolehtimisen, joka nousee
puolueille keskeisestä ihmisarvon ja elämän
pyhyden kunnioituksesta ja suojelusta. Nämä
arvot toistuvat useissa poliittisissa ohjelmissa,
mutta niiden kattava esittely ja analyysi ansait-
sivat oman artikkelinsa. Olen siten rajannut
ne tämän artikkelin ulkopuolelle.¹⁵

KRISTILLISET ARVOT SKL:N JA KD:N OHJELMISSA

Kristillisen arvomaailman vaikutus poliittiseen
päättöksentekoon ei näy suomalaisessa yhteis-
kunnassa ainoastaan SKL:n ja KD:n toiminnan
kautta. Kristinuskolla on merkittävä rooli suo-
malaisessa kulttuurissa ja aatehistoriassa, mikä
puolestaan on kanavoitunut politiikkaan läpi
puoluekentän.¹⁶ Kristilliset puolueet ovatkin
muodostuneet olemassa olevien puolueiden

- 3 Suomen Kristillisen Työväen Liiton synnyn
taustalla näkyy etenkin työnväenliikkeen si-
sällä vaikuttanut uskontovastaisuus. Kristilli-
nen Työväen Liitto oli eduskunnassa vuosina
1907–1919 (lukuun ottamatta kahta katkosta
vuosina 1913 ja 1917), minkä jälkeen liikkeen
poliittinen toiminta hiljalleen lakkasi ja liik-
keen toiminta suuntautui evankelioimiseen ja
sosiaaliseen huoltotyöhön.
- 4 Euroopan kristillisdemokraattisista puolueista
tehdystä tutkimuksesta ks. Kaiser 2004. Saksan,
Ranskan, Italian ja Alankomaiden kristillisdem-
okraattisista liikkeistä ks. mm. McGraw 2017.
Puolueen historiasta ks. Päivärinte & Stewart
2008.
- 5 Ks. Kalela 2005a.
- 6 Markkola 20014.
- 7 Kalela 2005b, 276.
- 8 Puolueen eduskuntapaikat 1979–2007 ks.
Mickelsson 2007, 313.
- 9 Mickelsson 2007, 210–211.
- 10 Tilastokeskus 2019.
- 11 Euroopan muiden maiden kristillisdemokraat-
tien puolueiden demografiasta ks. Duncan
2017.
- 12 <https://www.fsd.tuni.fi/pohtiva/>.
- 13 Poliittisten ohjelmien tutkimuksesta ks. Kyyrö
tässä numerossa. Kristillisten periaateohjelmis-
ta Mickelsson 2007, 237, 279, 308–309.
- 14 Suomen Kristillinen Liitto 1998. Maa- ja met-
sätalouspoliittinen ohjelma.
- 15 Havainnollistava esimerkki mm. Kristillisdem-
okraatit 2005. Vammaispoliittinen ohjelma
selkokielellä.
- 16 Ks. Äystö tässä numerossa.

pohjalta vastustamaan niiden sisällä ilmenevää maallistumista.¹⁷

1970-luvun lopulla SKL tuo selvästi ilmi, miten niin sanotut *perusarvot* ovat kristillisen politiikan kulmakivet. Perusarvot voidaan puolueen mukaan jaotella kolmeen luokkaan: 1.) Raamatussa ilmoitetut kristilliset arvot, jotka on lyhyesti ilmaistu kymmenessä käskyssä ja Uudessa testamentissa, 2.) kansalliset arvot sekä 3.) kansainvälisesti tunnustetut ihmisoikeudet.¹⁸ 2000-luvulle tultaessa KD:n keskeisimmiksi arvoiksi mainitaan ihmisarvo, vapaus ja vastuu, lähimmäisyys ja huolenpito.¹⁹ Perusarvon käsitettä käytetäänkin SKL:n ja myöhemmin KD:n ohjelmissa taajaan. Ohjelmissa muun muassa mainitaan, että luonnon varjeleminen on kristillinen perusarvo.²⁰ Niin ikään ”avoin kansainvälisyys” tulkitaan 2000-luvun alussa osaksi suomalaista kristillistä perustaa,²¹ ja eurovaalien yhteydessä vuonna 2004 todetaan, miten eurooppalaisen arvoperustan muodostavat kristillinen etiikka ja ihmiskäsitys.²²

SKL:n ja KD:n arvoja voidaan analysoida myös siitä näkökulmasta, millaisten ilmiöiden tulkitaan olevan uhka kristillisille arvoille. Kenties yllättäen kristillisten arvojen vastapooliksi ja uhaksi nimetään kulttuurin moniarvoisuus:

Moniarvoinen yhteiskunta on jatkuvien henkisten muutosten rasittama ja taipuvainen arvokielteisyyteen. Arvojen häilyvyys johtaa epävarmuuteen, välipitämättömyyteen ja pahimmillaan mielenterveyden järkkymiseen. Kristilliset perusarvot hylkäävä moniarvoisuus kulttuurin lähtökohtana on kestävä. Moniarvoisuus on myönteistä siinä mielessä, että se sallii henkisen ilmaisuvapauden, mutta rajoittamattomana se johtaa ihmisarvoa loukkaaviin muotoihin. Siksi kulttuuria ohjaamaan tarvitaan kristillisistä perusarvoista nousevaa vastuullista vapautta.²³

Tässä 1980-luvun alkupuolelta olevassa ohjelmassa moniarvoisuuden nähdään johtavan

ihmisarvon loukkauksiin. Ajatuskulkua ei avata tekstissä konkreettisin esimerkein, mikä mahdollistaa ohjelman tulkinnan lukijan omien näkemysten mukaisesti. Kristillisten arvojen perusteluna käytetään nimenomaisesti konservatiivisuuden eetosta. 2000-luvun alussa KD:n ohjelmassa moniarvoisuus liitetään ohjelmissa myös eettiseen relativismiin, jossa kaikki moraalit suhteellistetaan.²⁴ Vaikuttaakin siltä, että ei-kristillisistä kulttuuritaustoista tulevien uskonnollisia kulttuureja ei joko hyväksytä tai niille ei toivota annettavan tilaa.

Vielä vuonna 2005 KD:n ohjelmassa määritellään, että ”kristillisillä arvoilla tarkoitetaan niitä yleispäteviä ja kestäviä arvoja, jotka nousevat Raamatusta sekä kristillisestä perinteestä ihmisten hyvän ja toimivan yhteiselämän pohjaksi.”²⁵ Kristillisten arvojen määrittely ”yleispäteviksi” voidaan tulkita kulttuuri-imperialistiseksi ilmaisuksi, joka pyrkii sulauttamaan ei-kristillisen kulttuurin itseensä. Kristillinen arvopohja nähdäänkin paikoittain ainoana mahdollisuutena yhteiskunnan perustaksi. KD:n mukaan yhteiskunta ei voi toimia terveellä tavalla, jos kymmenen käskyn ja lähimmäisenrakkauteen velvoittavan kultaisen säännön yleiseettinen perusta hylätään.²⁶

2000-luvun alkupuolella suhtautumisessa moniarvoisuuteen näkyy kuitenkin myös jo muutosta edellisiin vuosikymmeniin. Vaikka moniarvoisuutta vastustetaan, monikulttuurisuus kuitenkin vaikuttaa tulevan 2000-luvulla laadituissa ohjelmissa aiempaa hyväksytymmäksi – eri kulttuureja toisiinsa lähentäviksi toimijoiksi nimetään muun muassa seurakunnat ja muut kristilliset yhteisöt.²⁷ Euroopan unionin perustana oleviksi arvoiksi mainitaan nimenomaan moniarvoisuus, suvaitsevaisuus, oikeudenmukaisuus, yhteisvastuullisuus ja syrjinnänvastaisuus. KD:n mukaan ”nämä kaikki ovat erinomaisia arvoja, jotka ovat lähtöisin kristillisestä etiikasta.”²⁸

Kristillisen etiikan sisältöjen tulkinta on siis vaihdellut huomattavastikin. Moniarvoisuuden sisällyttäminen osaksi kristillistä eetosta kuvannee hyvin sitä, kuinka tulkinnat muuttuvat. Esimerkiksi vuonna 2017 KD ilmoittaa korostavansa moniarvoisuuden ja arvojen suhteellisuuden sijaan perusarvojen merkitystä kaikkia ihmisiä suojaavina.²⁹ Perusarvojen käsitteeseen sisällytetään näin konnotaatioita vakiintuneisuudesta ja pysyvyydestä. Moniarvoisuutta käsittelevien kannanottojen tulkinnessa onkin tärkeää ottaa huomioon se yhteiskunnallinen ja poliittinen konteksti, joissa moniarvoisuutta on vastustettu tai puollettu. 1990-luvulta uudelle vuosituhannele keskeisiä poliittisia kysymyksiä olivat suuntautuminen Euroopan unioniin ja kansainväliseen yhteisöön.³⁰ 2010-luvun poliittista kontekstia leimasivat puolestaan voimakkaasti niin sanottu pakolaiskriisi ja Suomen monikulttuuristuminen, joiden seurauksena kristillisdemokraatit määrittelivät suhteensa moniarvoisuuteen uudelleen.

Ihmisarvoa korostetaan KD:n ohjelmissa toistuvasti ”markkina-arvoa tärkeämmäksi” ja verrataan sitä välineellisiin arvoihin.³¹ Toisaalta ohjelmissa ei käy suoraan ilmi, minkä poliittisen toimijan intresseissä on ihmisen markkina-arvon korostus – ihmisarvon puolustaminen ”ihmisen markkina-arvon” edessä onkin mahdollisesti ennemminkin retorinen tehokeino kuin varsinainen poliittinen kannanotto. Ihmisen itseisarvolla perustellaan muun muassa kevyempää verotusta esittämällä, että ”yksityisen yrittämisen liiallinen verottaminen tekee yksilöistä yhteiskuntakoneiston pelinappuloita ilman itseisarvoa.”³² Talousliberalismi kytketään tätä kautta voimakkaasti arvoliberalismiin. Niin sanottujen perusarvojen ja ihmisarvon ohella etenkin kristillisdemokraattien ohjelmissa toistuu odotetusti lähimmäisyyden tema. Vuoden 2012 kuntavaaliohjelmissa KD lanseerasi jopa uuslähimmäisyyden käsitteen,

jolla se tarkoitti ”uutta, välittävää vastuunkantoa lähimmäisestä suurissa ja pienissä kunnissa, ruuhka-Suomessa ja maaseudulla.”³³

-
- 17 Ensimmäisen suomalaisen kristillisen puolueen, Suomen Kristillisen Työväen Liiton (SKTL), ensimmäisessä yleisohjelmassa toistuva tema on siveellisyyden normi, jonka katsottiin menevän tarvittaessa esimerkiksi yhdistymis-, kokoontumis-, lausunto- ja painovapauden edelle. Siveellisyyden nojalla Kristillisen Työväen Liiton yleisohjelmissa kannatettiin myös kieltolakia. Siveellisyyden lisäksi SKTL:n ohjelmissa näkyy talousjärjestelmän suhde arvoihin. Puolueen toisessa yleisohjelmassa korostetaan, että kapitalistinen yhteiskuntajärjestelmä on ristiriidassa lähimmäisenrakkauden kanssa.
  - 18 Suomen Kristillinen Liitto 1979. Kristillisen liiton periaateohjelma.
  - 19 Suomen Kristillinen Liitto 2000. Kristillisen liiton kunnallisvaaliohjelma 2000.
  - 20 Suomen Kristillinen Liitto 1986. SKL:n Ympäristöpoliittinen ohjelma.
  - 21 Kristillisdemokraatit 2003. KD:n eduskuntaryhmän ihmis- ja perusoikeuspoliittinen ohjelma.
  - 22 Kristillisdemokraatit 2004. 10 hyvää syytä äänestää kristillisdemokraatteja EU-vaaleissa.
  - 23 Suomen Kristillinen Liitto 1981. SKL:n Kulttuuripoliittinen ohjelma.
  - 24 Kristillisdemokraatit 2005. Kristillisdemokraattien periaateohjelma ja yleisohjelma.
  - 25 Kristillisdemokraatit 2005. Kristillisdemokratia – vastuuta ja välittämistä. Periaateohjelma.
  - 26 Kristillisdemokraatit 2005. Kristillisdemokratia – vastuuta ja välittämistä. Periaateohjelma.
  - 27 Kristillisdemokraatit 2003. KD:n eduskuntaryhmän ihmis- ja perusoikeuspoliittinen ohjelma.
  - 28 Kristillisdemokraatit 2004. Ei herraksi, vaan palvelijaksi – Kristillisdemokraattien näkemyksiä EU:n kehittämisestä. Ks. myös Kaiser 2007.
  - 29 Kristillisdemokraatit 2017. Kristillisdemokraattien periaateohjelma.
  - 30 Eurooppalaisten kristillisdemokraattisten puolueiden asenteista Euroopan integraatioon ks. Hamerly 2012.
  - 31 Kristillisdemokraatit 2003. KD:n eduskuntaryhmän ihmis- ja perusoikeuspoliittinen ohjelma.
  - 32 Suomen Kristillinen Liitto. 1974. SKL:n Veropoliittinen ohjelma.
  - 33 Kristillisdemokraatit 2012. Kristillisdemokraattien kuntaohjelma 2012–2016.

SKL:N JA KD:N POLIITTISET LÄHTÖKOHDAT JA VAIKUTTAMISALUEET

Kristillisten puolueiden itseymmärrys yhteiskunnallisena toimijana

SKL ei ohjelmiansa mukaan tyytynyt pelkäänsä toteuttamaan kristillistä politiikkaa, vaan suoranaisesti Jumalan tahtoa: ”Näin Jumalan tahdon varteen ottaminen yhteiskunnallisessa ja poliittisessa elämässä koituu kansakunnan todelliseksi parhaaksi ja mahdollisuudet uskonnonopetuksen ylläpitämiselle sekä evankeliumin levittämiselle säilyvät.”³⁴ Näin ollen SKL:n aatteellisessa perustassa näkyvät missionaarisuus ja sitä kautta velvollisuus Jumalaa ja yhteiskuntaa kohtaan. SKL:n lähtökohtana on myös ollut kristillisten arvojen ottaminen yksiselitteiseksi perustaksi poliittiselle päätöksenteolle. Puolueen vuoden 1979 periaateohjelmassa todetaan, että:

Yleisesti hyväksytään periaate, että kristittyjen tulee osallistua politiikkaan tuodakseen siihen kristillisiä näkemyksiä. Erimielisyyttä on siitä, olisiko toimittava eri puolueissa kristittyinä vai perustettava erityinen kristillinen puolue. Yksityiset kristityt eri puolueissa ovat tehneet kansamme hyväksi arvokasta palvelutyötä, mutta heidän poliittinen vaikutuksensa on vähentynyt sen vuoksi, että he ovat joutuneet taipumaan puoluekurin alle. Yhteiskunnan kristilliseen uudistukseen eivät heidän voimansa ole riittäneet. Tämän vuoksi monet kristityt ovat katsoneet tarpeelliseksi perustaa erityisen kristillisen puolueen. Kristillisessä puolueessa kristitty voi toimia omantuntonsa mukaisesti.³⁵

Periaateohjelmassa muiden puolueiden puoluekuri näyttäytyy esteenä kristillisen politiikan toteuttamiselle. Samalla ohjelmassa esitetään implisiittisesti, että kristilliset arvot ovat yksitulkintaiset ja muuttumattomat.

SKL:n suhde maalliseen esivaltaan on sekä sen omissa ohjelmissa että yksittäisten puoluejäsenten kannanotoissa jokseenkin jännitteinen.³⁶ Sen periaateohjelmassa todetaan, että ”esivallan määräysten ja Jumalan sanan ollessa ristiriidassa keskenään on kristityn muistettava, että ihmisen tulee totella enemmän Jumalaa kuin ihmistä. Silloin kristityillä on oikeus kaikin laillisin keinoin asettua puolustamaan kristillistä elämäntapaa.”³⁷ Lauseet voi tulkita keskenään jopa ristiriitaisiksi, mikä kuvannee SKL:n ja myöhemmin KD:n vaikeutta sallia eksplisiittisesti lakien rikkominen.

SKL:n 1980-luvulla julkaistuissa ohjelmissa korostetaan ihmisen vapautta ja vastuullisuutta Jumalalle kristillisen ihmiskuvan perustana. SKL:n itseymmärrys suhteessa maalliseen lakiin tulee ilmi suhteessa Jumalan antamiin lakeihin:

Kristillisen puolueen tehtävänä on vaikuttaa yleiseen mielipiteeseen, lainsäädäntöön ja hallintoon. Yhteiskunnan rakenteet tulee muodostaa sellaisiksi, että elämä yhteiskunnassa on sopusoinnussa Jumalan antamien kaikkia ihmisiä koskevien elämän lakien kanssa ja että yksityinen ihminen yhteiskunnan lakeja noudattaessaan ei joudu ristiriitaan omantuntonsa kanssa.³⁸

Näin ollen kristillinen liitto asemoi roolinsa yhteiskunnassa Jumalan lain toteuttajaksi ja toimijaksi, jonka tarkoitus on yhdenmukaistaa kansallinen lainsäädäntö Jumalan lakien kanssa. Myös tässä yhteydessä ohjelmissa painotetaan SKL:n jäsenten tiettyä ylempi-arvoisuutta suhteessa muihin poliittisiin toimijoihin: koska Jumalan lait koskevat kaikkia ihmisiä, ovat SKL:n edustajat oikeauskoisia esitaistelijoita moniarvoistuvassa yhteiskunnassa. Muutaman vuosikymmenen kuluttua tilanne on jo toinen. Kristillisdemokraatit tekevät eron uskonnon ja politiikan välille: heidän vuoden 2005 oh-

jelmansa mukaan kristinusko ei ole poliittinen ideologia, toisin kuin kristillisdemokratia.³⁹

Tiivis suhde Raamatun auktoriteettiin tulee ilmi sekä SKL:n että KD:n puolueohjelmissa läpi niiden historian.⁴⁰ Raamatun soveltaminen nähdään kuitenkin enemmän dynaamisena ja tulkinnallisena kuin tiukan fundamentalistisen toimintana:

Tämä [Raamattu puolueen aatteellisena perustana] ei merkitse irrallisten raamatunkohtien etsimistä ja mekaanista soveltamista esiin tulevissa kysymyksissä, vaan kristinuskon eettisten yleislinjojen pohjalta tapahtuvaa asiallista ja johdonmukaista työskentelyä.⁴¹

Eräs merkittävä poliittisissa ohjelmissa näkyvä muutos on se, että 2000-luvulle tultaessa Raamattua ei enää siteerata auktoriteettina. Esimerkiksi 1970-luvun ohjelmista jopa kaikkein asiakohtaisimmissa ja spesifeimmissä ohjelmissa politiikkalinjoja perustellaan raamatunlausein – esimerkiksi maanpuolustuksen perustana todetaan psalmeihin viitaten, että ”jos Herra ei kaupunkia varjele, niin turhaan vartija valvoo”.⁴² Asuntopolitiikassa lähtökohtana vuonna 1972 puolestaan nähtiin, että ”meidän tulee kantaa toistemme kuormia!”⁴³ SKL:n mukaan paras malli kirkon ja valtion suhteen jäsentämiseen on vastavuoroinen suhde, jossa kumpikaan ei sekaannu toistensa tehtäviin.⁴⁴ Tässä ilmaisussa voidaan nähdä taustalla vaikuttava ajatus regimenttiopista.⁴⁵

Sekä SKL:n että KD:n uskonnollinen identiteetti kytketään monin paikoin kansalliseen kulttuuriperintöön ja identiteettiin, aina 2010-luvulle asti: ”Kodin, uskonnon ja isänmaan arvot ovat merkinneet suomalaisille vuosikymmenien ajan ahkeruutta, rehellisyyttä, työn ja ihmisarvon kunnioittamista, perheistä huolehtimista ja yhteisvastuuta.”⁴⁶ Tässä ilmaisussa KD sijoittaa itsensä selvästi

konservatiivista eetosta kannattaviin puolueisiin. Suomalaisessa puoluekentässä etenkin juuri kristillisdemokraatit ja perussuomalaiset korostavat kristinuskon ja suomalaisen arvoperustan yhteyttä.⁴⁷ Näistä kytkennöistä nouseekin luontevasti kysymys siitä, missä määrin kristillisperustainen politiikka on identiteettipolitiikkaa ja missä määrin varsinaisen poliittisen ideologian pohjalta nousevaa.

Nykyisessä suomalaisessa yhteiskunnassa KD onkin suomalaisen puoluekentän selväpiirteisimpiä aatepuolueita. Myös puolueen itsetulkinnoissa se on nimenomaan arvopuolue.⁴⁸ KD:n identiteetti ei perustu yksittäisten

---

34 Suomen Kristillinen Liitto 1979. Kristillisen liiton periaateohjelma.

35 Suomen Kristillinen Liitto 1979. Kristillisen liiton periaateohjelma.

36 Ks. esim. Vänskä 2013.

37 Suomen Kristillinen Liitto 1979. Kristillisen liiton periaateohjelma.

38 Suomen Kristillinen Liitto 1988. Kunnallispoliittinen ohjelma.

39 Kristillisdemokraatit 2005. Kristillisdemokratia – vastuuta ja välittämistä.

40 Ks. Mickelsson 2007, 237.

41 Suomen Kristillinen Liitto 1979. Kristillisen liiton periaateohjelma.

42 Suomen Kristillinen Liitto 1974.

43 Suomen Kristillinen Liitto 1972. SKL:n Asuntopoliittinen ohjelma.

44 Suomen Kristillinen Liitto 1973. SKL:n Kirkkopoliittinen ohjelma.

45 Ks. Anderson 2007.

46 Kristillisdemokraatit 2011. Koti, uskonto, isänmaa. Tästä on kyse. Vaaliohjelma 2011–2015.

47 Ks. Kyyrö tässä numerossa. Kristillisdemokraatien ja perussuomalaisten samankaltaiset intressit ja arvot ei ole uusi ilmiö, vaan molempien puolueiden edeltäjät, SKL ja Suomen Maanseudun Puolue SMP, toimivat yhteistyössä vaaliliiton kautta jo 1970-luvun alussa; Nevakivi 1995, 276.

48 Kristillisdemokraatit 2006. Kristillisdemokraatien tavoiteohjelma vaalikaudelle 2007–2011.

ammattiryhmien etujen ajamiseen, vaan pikemminkin määriteltyjen arvojen edistämiseen yhteiskunnallisessa keskustelussa ja päätöksenteossa.⁴⁹ Tähän taustaan verraten voidaan olettaa, että yhteiskuntaluokkien eriytyminen sekä myös tietoisuus luokkien olemassaolosta ovat KD:n kannatuspohjaa heikentäviä ilmiöitä.

Seksuaali-, perhe- ja bioetiikka

Seksuaalietiikka on kristillisten ohjelmissa keskeinen perhe- ja bioetiikkaa säätelevä tekijä. Perheisiin liittyvät kysymykset ovat olleet ja ovat edelleen luterilaiselle kirkolle keskeisiä, mikä on heijastunut myös kristillisen politiikan linjanvetoihin.⁵⁰ Sekä SKL:n että KD:n ohjelmissa avioliittoperheiden roolia yhteiskunnan perusyksikkönä korostetaan ja avioliiton ulkopuolinen seksuaalisuus tuomitaan jyrkästi:

Ns. vapaa sukupuolimoraali on nimenomaan välillisten vaikutustensa kautta vakava terveysriski. Se ei vain aiheuta sukupuolitauteja ja abortteja. Vapaa sukupuolimoraali opettaa nuorta ihmistä tyydyttämään mielihyvätarpeensa ”tässä ja nyt”, mikä elämäntyö jatkuu alkoholin ja huumeiden käyttönä. Avioliiton ristiriitoja aiheuttamalla se on synnä neuroosien, depressioiden ja itsemurhayritysten syntyyn. Vapaa sukupuolimoraali on täten huomattava sekä ruumiillisen että sielullisen terveyden vaara.⁵¹

Myöhemmin ohjelmissa kritisoidaan myös yliseksuaalista kulttuuria, joka ei suojaa lapsia ja nuoria aikuisten maailmalta.⁵² Avioliittoa suositellaan 1990-luvun lopulla ensisijaiseksi perhe-elämän malliksi myös muilla kuin suoranaisesti kristillisillä arvoilla: ”Kristillinen avioliitto antaa perheelle paitsi hyvän henkisen myös toimivan juridisen perustan.”⁵³ Ohjelmassa toisin sanoen huomioidaan, että ei-avioliitossa olevat perheet ovat avioliittoperheisiin nähden juridisesti eriarvoisessa asemassa – mutta

tämän eriarvoisuuden poistamiseksi kristilliset eivät aja lakimuutoksia vaan avioliittojen solmimisia. Onkin kiinnostavaa, että puolue, jonka funktio politiikassa on nimenomaan vaikuttaa lainsäädäntöön, perustelee kehäpäätelyllä tiettyä asiantilaa lainsäädännöllä. Avioliittoperheitä pyritään suosimaan 1970-luvun ohjelmissa muun muassa verotuksen keinoin,⁵⁴ ja avioerojen estäminen nähdään ehkäiseväksi lastensuojelutyöksi 2000-luvulla.⁵⁵ KD puolustaa avioliittoja myös lapsen edulla ja väittää, että lapset voivat parhaiten avioliitossa elävien biologisten vanhempiensa kanssa.⁵⁶ Avioliittoperheitä suosiva politiikka näyttäytyy johdonmukaisesti sekä SKL:n että KD:n ohjelmissa koko niiden toimintahistorian ajan.

Abortti ja eutanasia tulevat SKL:n asialistalle erityisesti 1980–1990-luvuilla, jolloin niitä vastustettiin pyrkimällä vaikuttamaan sekä kansalliseen että EU-lainsäädäntöön.⁵⁷ Aborttien vastustamisen yhteydessä SKL:n ohjelmissa puhutaan ”elämänsuojelulainsäädännöstä”. Aborttien ja eutanasian ohella vastustettiin geenimuuntelua sekä sikiödiagnostiikkaa, joka pyrki syntyvän elämän valikoimiseen.⁵⁸ KD:n ohjelmissa 2000-luvun alussa todetaan, että kloonaus ja eutanasia loukkaavat ihmisarvoa.⁵⁹ Ohjelmat korostavat myös vammaisten lasten oikeutta elämään.⁶⁰ Vuoden 2011 vaaliohjelmassa muun muassa esitetään konkreettisenä lakimuutoskohtana, että sikiön vammaisuuden perusteella tehtävien aborttien muita abortteja korkeampi ikäraja tulisi poistaa.⁶¹ Vammaisuus ja vammaispalvelujen tukeminen ovatkin teemoja, jotka korostuvat voimakkaasti muutenkin erityisesti KD:n ohjelmissa.

Abortteja pyritään estämään SKL:n ohjelmissa muun muassa ajamalla adoptiota, sijaiskotimenettelyä ja muita vaihtoehtoisia malleja. Yksinomaan sosiaalista syistä tehtäviä abortteja puolue ei hyväksy.⁶² Vaikka suhtautuminen aborttiin kaikissa muissa kuin äidin elämää

uhkaavissa tilanteissa on selvän kielteinen, ohjelmissa kuitenkin ilmaistaan, että abortin tehneiden tulisi saada ammattitaitoista tukea ja neuvontaa. Toisaalta abortti nähdään ohjelmissa myös väestöpoliittisena ja huoltosuhteeseen liittyvänä kysymyksenä – 1970-luvulla Suomessa tehtiin vuosittain jopa 20 000 aborttia.⁶³ Vertailun vuoksi todettakoon, että esimerkiksi vuonna 2018 Suomessa tehtiin 8 600 raskaudenkeskeytystä.⁶⁴

2000-luvulle tultaessa mielipiteet ovat liudentuneet. Kristillisdemokraatit eivät enää aja aborttien suoranaista kieltämistä, vaan niiden ennaltaehkäisemistä sekä terveydenhuollon henkilöstölle säädettävää omantunnonvapautta, jotta henkilöstön ei ole pakko osallistua vakaumuksensa vastaisesti raskaudenkeskeytyksiin ja elämän lopettamiseen.⁶⁵ Varsinaista eutanasiaa vastustetaan edelleen, mutta saattohoitoon suhtaudutaan positiivisesti.

Tasa-arvoisen avioliiton vastustus tulee esiin KD:n ohjelmissa 2010-luvun alussa. Puolueen mukaan avioliiton tulee perustua kristilliselle avioliittokäsitykselle, joka ohjelmissa määritellään yhden miehen ja yhden naisen väliseksi.⁶⁶ Vaikka avioliittoinstituutiota ei ohjelmissa haluta avata samaa sukupuolta oleville pareille, sukupuolisen suuntautumisen perusteella tapahtuva syrjintä kuitenkin tuomitaan selväsanaisesti.⁶⁷ Ohjelmissa ei toisin sanoen suoranaisesti oteta kantaa samaa sukupuolta olevien parisuhteisiin avioliiton ulkopuolella, joskin puolue suosii politiikassaan nimenomaan avioliittoperheitä.⁶⁸

Sukupuoli-identiteetistä KD:n ohjelmassa todetaan vuonna 2017, että jokaisella tulee olla oikeus määritellä itse, millainen nainen tai mies, tyttö tai poika hän on.⁶⁹ Toisaalta samassa ohjelmassa vastustetaan translakia ja esitetään, että sukupuolia on olemassa vain kaksi ja poikkeuksia ilmenee hyvin harvoin. Voidaan tulkita, että tältä osin puolueen retoriikka

eroaa merkittävästikin niistä periaatteista, joita tosiasiassa ohjelmissa ajetaan. Vuotta myöhemmin KD:n ohjelmassa esitetään, että ”tytöt

---

49 Paloheimo 2008, 32–37.

50 Markkola 2014.

51 Suomen Kristillinen Liitto 1976. SKL:n Terveyspoliittinen ohjelma.

52 Kristillisdemokraatit 2006. Kristillisdemokraatien tavoiteohjelma vaalikaudelle 2007–2011.

53 Suomen Kristillinen Liitto 1997. Lapsipoliittinen ohjelma.

54 Suomen Kristillinen Liitto 1974. SKL:n Veropoliittinen ohjelma.

55 Kristillisdemokraatit 2003. KD:n eduskuntaryhmän ihmis- ja perusoikeuspoliittinen ohjelma.

56 Kristillisdemokraatit 2006. Kristillisdemokraatien perhepoliittinen ohjelma.

57 Suomen Kristillinen Liitto 1998. Kristillisen Liiton tavoiteohjelma.

58 Suomen Kristillinen Liitto 1997. Lapsipoliittinen ohjelma.

59 Kristillisdemokraatit 2004. 10 hyvää syytä äänestää kristillisdemokraatteja EU-vaaleissa.

60 Kristillisdemokraatit 2005. Vammaispoliittinen ohjelma selkokielellä.

61 Kristillisdemokraatit 2011. Koti, uskonto, isänmaa. Tästä on kyse. Vaaliohjelma 2011–2015.

62 Suomen Kristillinen Liitto 1988. Kunnallispoliittinen ohjelma.

63 Suomen Kristillinen Liitto 1976. SKL:n Väestöpoliittinen ohjelma.

64 Terveyden ja hyvinvoinnin laitos. 2019. Raskaudenkeskeytykset 2018.

65 Kristillisdemokraatit 2006. Kristillisdemokraatien tavoiteohjelma vaalikaudelle 2007–2011; Kristillisdemokraatit 2018. Suomi, johon voit luottaa.

66 Kristillisdemokraatit 2011. Koti, uskonto, isänmaa. Tästä on kyse. Vaaliohjelma 2011–2015. Toisaalta kristillisten tasa-arvoisen avioliiton vastainen parlamentaarinen argumentaatio on myös maallistunutta, ks. Hjelm tässä numerossa.

67 Kristillisdemokraatit 2017. Kristillisdemokraatien tasa-arvo- ja yhdenvertaisuusohjelma.

68 Kirkkojen sisällä käydystä keskustelusta aiheesta ks. Metso & Kallatsa 2018.

69 Kristillisdemokraatit 2017. Kristillisdemokraatien tasa-arvo- ja yhdenvertaisuusohjelma.

saavat olla tyttäjä ja pojat poikia – kukin omalla tavallaan, eikä tätä pidä translakimuutoksilla horjuttaa.”⁷⁰ Argentin perusteissa jää kuitenkin epäselväksi, millä tavoin mahdollinen translaki horjuttaisi ihmisten mahdollisuutta identifioida itsensä naiseksi tai mieheksi. On myös huomattava, että kysymys translaista on ohjelmassa liitetty kasvatusta käsittelevään lukuun. Kristillisdemokraatit näkevät siis translain ensisijaisesti sukupuolirajoja hämärtävänä kasvatuksellisenä ongelmana, eivätkä esimerkiksi todellisista lääketieteellisistä lähtökohdista nousevana kysymyksenä.

Kristillinen kasvatusta

Kristillinen kasvatusta ja uskonnonopetus ovat olleet SKL:n ja myöhemmin KD:n poliittisissa ohjelmissa toistuva ja korostuva teema.⁷¹ Esimerkiksi 1960-luvun lopussa SKL:n ohjelmassa todetaan, että kasvatuksen ja uskonnonopetuksen merkitys kytkeytyy ennen muuta evankelioimiseen ja kristillisen yhtenäiskulttuurin tukemiseen:

Johtavana periaatteena Suomen Kristillisen Liiton toiminnassa on asettaa kristillinen elämäntattomus koko yhteiskunnallisen elämän perustaksi. Kulttuuripoliitikassa tämä merkitsee sitä, että annetaan kaikki mahdollinen tuki kristillisille kirkkokunnille ja yhteisöille, kehitetään koululaitos sellaiseksi, että se entistä paremmin voi olla kasvattamassa nuoriamme kristillisen seurakunnan ja yhteiskunnan jäseniksi ja ohjataan tieteellinen ja taiteellinen työ sekä tiedonvälitys palvelemaan myönteisiä, kansamme kulttuuriarvoja korostavia ja kristillistä uskoa ja moraalia tukevia tarkoituksia.⁷²

Ohjelmassa kristinusko kytetään suomalaiseen kansalliseen kulttuuriin. Kristilliset kirkot ja yhteisöt asetetaan ohjelmassa keskenään tasa-arvoiseen asemaan.⁷³ SKL:n mukaan

”kristillisessä uskossa ja elämäntattomuksessa on yhteinen perusta myös eri ikäryhmien yhteisymmärrykselle.”⁷⁴ KD jatkaa aiheesta 2000-luvun alussa toteamalla ohjelmassaan, miten kristillinen kasvatusta auttaa lasta ja nuorta kasvamaan toisia kunnioittavaksi ja heistä välittäväksi ihmiseksi.⁷⁵ Näin KD samalla linjaa, että kristillinen elämäntattomus on sen näkemyksen mukaan eri sukupolvia yhdistävä ja siten myös yhteiskuntarauhaa ylläpitävä voima. Tilastojen valossa uskonnolla yleensä ja etenkin kristillisellä vakaumuksella on kuitenkin nuorten keskuudessa yhä vähenevä merkitys.⁷⁶ Samoin perinteisiin puolueisiin sitoutuminen on nuorten keskuudessa suhteessa vähäisempää. Vaikuttaakin siltä, että KD ei ainakaan vielä 2000-luvun alkupuolella huomionnut uskonnollisen ja poliittisen kentän sisällä tapahtuvia sukupolviuutoksia puolueohjelmissaan.

SKL ei vuonna 1976 nähnyt kristillisen kasvatuksen ja lähetyksen kenttänä ainoastaan kouluja, vaan se odotti kuntien suhtautuvan myönteisesti kristillisten yhteisöjen suorittamaan hengelliseen työhön myös sairaaloissa, hoitolaitoksissa ja nuorisotyössä.⁷⁷ KD:n ohjelmassa vuodelta 2006 tuodaan toisaalta ilmi, miten puolue haluaa tukea yksityisiä kristillisiä kouluja ja päiväkotia.⁷⁸ Toisin sanoen siinä missä SKL pyrki 1970-luvulla vaikuttamaan selvästi kristinuskon asemaan julkisen sektorin piirissä, 2000-luvulle tultaessa vaikuttamisen kohdekenttä oli siirtynyt yksityiselle sektorille. Koululaitoksessa kristillisen kasvatuksen teemat liitetään ohjelmissa usein sivistyksellisiin ja humaaneihin arvoihin. Esimerkiksi SKL:n vuoden 1998 tavoiteohjelmassa todetaan, että ”on tärkeää, että peruskoulutusta säätelevät kristilliset, humanit ja sivistykselliset arvot vastapainona talouselämän kilpailua korostaville arvoille.”⁷⁹ Kristillinen kasvatusta luokitellaan näin olemukseltaan jossain määrin sivistysyhteiskuntaa palvelevaksi ja taloudel-

lista kilpailua vastustavaksi. Toisaalta voidaan todeta, että samassa tavoiteohjelmassa tiede- ja tutkimuspolitiikan perustana nähdään juuri talouselämän kilpailua korostavat arvot sivistyksellisiä arvoja tärkeimpinä ja todetaan, että tiedekoulutuksessa on panostettava muutamien tieteenalojen profiloimiseen kansainvälisen huippuosaamisen tasolle.

2000-luvun kynnyksellä kristillisen kasvatuksen rooli SKL:n ohjelmissa hälvenee, ja koulukasvatuksessa painotetaan aiempaa enemmän yleisiä sivistyksellisiä kuin suoranaisesti kristillisiä arvoja: ”Haluumme, että kouluissa kasvatetaan ihmisiä elämää varten.”⁸⁰ Toisaalta siinä missä vuosituhannen vaihdetta edeltäneissä ohjelmissa esitettiin vaatimuksia kristillisen uskonnonopetuksen lisäämiseksi, vuosituhannen vaihteen jälkeisissä ohjelmissa esitetään vaatimuksia uskonnonopetuksen säilyttämiseksi. Ilmaisut ovat välillä kipakoitakin, kuten vuoden 2011 vaaliohjelmassa: ”Näpit irti uskonnonopetuksesta!”⁸¹

Tunnustuksellinen uskonnonopetus ja sen säilyttämisen tärkeys toistuvat niin ikään ohjelmissa.⁸² Kuten SKL vuonna 1976 linjaa, eri kristillisiin yhteisöihin kuuluvien oppilaiden tulee saada oman näkemyksensä mukaista opetusta. Uskonnonopettajaksi puolestaan katsotaan kelpaavan jokainen aineopintojen kannalta pätevä opettaja, joka hyväksyy apostolisen uskonnustuksen ja kuuluu johonkin kristilliseen kirkkokuntaan tai yhteisöön.⁸³ Uskonnonopetus liitetään näin implisiittisesti nimenomaan kristilliseen opetukseen vielä 1970-luvulla.

Uskonnollinen itseymmärrys ja suhde muihin vakaumuksiin

Vaikka kristillisten puolueiden perusta on luonnollisesti kristillisissä arvoissa, ne eivät ole rajoittaneet jäsenyyttään vain tiettyihin uskonnollisiin yhteisöihin kuuluville. SKL

ja KD ilmaisevat ohjelmissaan, että puolueet ovat avoimia henkilökohtaisesta vakaumuksesta riippumatta kaikille, jotka allekirjoittavat niiden periaatteet.⁸⁴ KD:n ohjelmassa myös todetaan, että puolue pyrkii perustelemaan näkemyksensä niin, että jokainen ihminen elämänsä katsomuksesta riippumatta voi ymmärtää perustelut. Tämä linjaus voi olla

-
- 70 Kristillisdemokraatit 2018. Suomi, johon voit luottaa.
  - 71 Suomalaisessa puoluekentässä uskonnonopetus on korostuneesti kristillisten dominoima teema, ks. Kyyrö tässä numerossa.
  - 72 Suomen Kristillinen Liitto 1969.
  - 73 Vrt. tämän artikkelin kolmas osa.
  - 74 Suomen Kristillinen Liitto 1973. SKL:n Nuorisopoliittinen ohjelma.
  - 75 Kristillisdemokraatit 2003. Vaaliohjelma – Ääni ihmiselle.
  - 76 Pekkarinen & Myllyniemi 2019, 92.
  - 77 Suomen Kristillinen Liitto 1976. Kunnallispoliittinen ohjelma.
  - 78 Kristillisdemokraatit 2006. Kristillisdemokraattien tavoiteohjelma vaalikaudelle 2007–2011.
  - 79 Suomen Kristillinen Liitto 1998. Kristillisen Liiton tavoiteohjelma.
  - 80 Suomen Kristillinen Liitto 1999. Vaaliohjelma, eduskuntavaalit ’99.
  - 81 Kristillisdemokraatit 2011. Koti, uskonto, isänmaa. Tästä on kyse. Vaaliohjelma 2011–2015.
  - 82 Suomen Kristillinen Liitto 1988. Kunnallispoliittinen ohjelma.
  - 83 Suomen Kristillinen Liitto 1975. SKL:n Koulupoliittinen ohjelma.
  - 84 Kristillisdemokraatit 2005. Kristillisdemokraattien periaateohjelma ja yleisohjelma. Myös jo Suomen Kristillisen Työväen Liiton ensimmäisessä yleisohjelmassa (1906) todettiin, että sen jäsenet voivat kuulua mihin tahansa uskontokuntaan, joskin erimielisyyksissä puolueen linjaa ohjasivat Raamattu ja evankelis-luterilainen uskonnustus. Evankelis-luterilaisen kirkon asemaa valtiossa perusteltiin suomalaisten enemmistön luterilaisella vakaumuksella.

syynä kristillinen käsitteistön vähenemiseen ja suorien raamattusitaattien poistumiseen poliittisista ohjelmista.

Samoin kuin muun muassa Saksan kristillisdemokraattista liikettä, myös SKL:n ja KD:n toimintaa luonnehtii tunnustustenvälisyys. Kristilliset puolueet Suomessa eivät kuitenkaan ole edellyttäneet jäseniltään minkään kirkon jäsenyyttä. Tässä suhteessa ne poikkeavat esimerkiksi Saksan kristillisdemokraattisesta unionista (CDU; Christlich Demokratische Union Deutschlands), joka salli ei-kristittyjen liittymisen puolueeseen vasta 1960-luvun puolivälissä.⁸⁵ Toisaalta SKL perustettiin vuonna 1958, joten perustamisajankohtanaan sen jäsenyyden kriteerit olivat yhdenmukaisia esimerkiksi mainitun CDU:n kanssa.

Vaikka Suomen ortodoksinen kirkko on ollut tasavertaisessa asemassa evankelis-luterilaisen kirkon kanssa jo itsenäisyyden alkuvuosista lähtien, ei sen rooli tai merkitys yhteiskunnassa tule juurikaan kristillisten poliittisissa ohjelmissa esille. Vuonna 1973 julkaistussa kirkkopoliittisessa ohjelmassaan SKL kuitenkin ilmaisee, että Suomen ortodoksinen kirkon asema valtiossa ja sen nauttimat edut on säilytettävä ennallaan.⁸⁶ Samassa yhteydessä SKL kannattaa julkisoikeudellisen aseman myöntämistä kaikille muille uskonnollisille yhteisöille. Evankelis-luterilaisen ja ortodoksinen kirkon lisäksi mitään muuta uskonnollista yhteisöä ei kuitenkaan mainita nimeltä, ja dokumentin kieli ja kysymyksenasettelut ovat yksinomaan kristinuskoon viittaavia.

SKL:n yleisohjelmassa esitetään vuonna 1982, että kaikki kristilliset kirkot ja yhteisöt on asetettava lain edessä yhdenvertaiseen asemaan.⁸⁷ Uskonnollisten yhteisöjen yhdenvertaisuus siis vaikuttaa rajautuneen kristillisiin yhteisöihin. Myöskään SKL:n samoihin aikoihin kirjoitetussa vähemmistökulttuureja käsittelevässä kulttuuripoliittisen ohjelman luvussa

ei tuoda esille uskonnollisia vähemmistöjä kulttuureineen.⁸⁸ Vaikka kristillinen kulttuuri siis vaikuttaa ohjelmissa olevan kannatettava ja ylläpidettävä arvo, muihin uskonnollisiin yhteisöihin ei liitetä kulttuurin käsitettä.⁸⁹

Maallistumista pidetään kautta kristillisten puolueiden historian uhkana sekä kristinuskolle että yhteiskuntamoraalille. Kristillisen liiton vuoden 1979 periaateohjelmassa esitetään, että poliittisen elämän muutokset ovat syynä maallistumiskehitykselle, jonka ”piirissä tehdään päätökset muun muassa uskonnonopetuksen vähentämiseksi, pornografian sallimiseksi, väkijoumien saannin helpottamiseksi.”⁹⁰ Maallistumiseen yhdistetään siis yhteiskuntamoraalin rappeutumiseen liitettyjä ilmiöitä.⁹¹ Ateismi liitetään 1980-luvulla myös ”kansainväliseen propagandaan” ja kaupalliseen massakulttuuriin, joiden nähdään muodostavan uhan kansalliselle kulttuuriperinnölle.⁹²

2000-luvun alussa Suomen Kristillinen Liitto vaihtoi nimensä Suomen Kristillisdemokraateiksi ja teki pesäeroa kristillisiin yhteisöihin toteamalla, että puolueena kristillisdemokraatit ei ota kantaa kristillisten seurakuntien eikä muidenkaan uskontokuntien opillisiin katsomuksiin, vaan määrittelee itsenäisesti oman linjansa poliittisessa päätöksenteossa.⁹³ Huomionarvoista on, että ohjelmassa puhutaan nimenomaan kristillisistä seurakunnista – ei esimerkiksi kirkkokunnista tai yhteisöistä – mikä viitannee puolueen sisällä oleviin heluntailaisiin taustoihin. Vaikka ohjelmat tunnustavat laajasti erilaiset kristilliset yhteisöt, ei ekumenian käsite ole noussut KD:n poliittiselle agendalle.

KD:lle positiivinen uskonnonvapaus on ohjelmissa toistuva ja korostuva teema – jopa siinä määrin, että vapaus uskoa ja ilmaista omaa uskoaan määritetään ohjelmissa ihmisen tärkeimmäksi perusvapaudeksi.⁹⁴ Ohjelmat myös kannattavat kristillisten juurien ylläpitämistä ja

vahvistamista sillä perusteella, että niistä kiinni pitävä ihminen voi arvostaa myös toista uskonnollista vakaumusta tunnustavia ihmisiä.⁹⁵ Argumentaatiota voidaan pitää heikkona muun muassa siitä syystä, että kristillisen kulttuurin suojelulla on muualla poliittisessa kentässä ja myös KD:n omissa ohjelmissa ja kannanotoissa perusteltu päinvastoin muiden uskonnollisten yhteisöjen rajoittamista.⁹⁶ Toisaalta uskonnonvapautta ajetaan 2000-luvun alkupuolella ei ainoastaan kristillisiin yhteisöihin kuuluville, vaan esimerkiksi mainitaan muun muassa Euroopan juutalaiset ja muslimit.⁹⁷

KD:n suhtautuminen eri uskonnollisiin yhteisöihin tulee osittain ilmi maahanmuuttoon liittyvissä kannoissa. 2010-luvulle saakka kristillisdemokraatit suhtautuvat maahanmuuttoon lähtökohtaisen positiivisesti. Vuoden 2015 niin sanotun pakolaiskriisin jälkeen puolueohjelmissa korostuu turvallistava diskurssi, jossa maahanmuutto ja islam liitetään kansalliseen turvallisuuteen kohdistuviin turvallisuusuuhkiin.⁹⁸ KD:n vuoden 2016 maahanmuuttopoliittinen ohjelma vaatii, että Suomen kiintiöpakolaisissa etusijan saavat kristityt ja muut lähtömaiden uskonnollisia vähemmistöjä edustavat henkilöt.⁹⁹ Vähemmistöasema tunnustetaan näin ollen toisissa maissa asuville kristityille, mutta Suomen vähemmistöuskontojen asemaa ei juurikaan nosteta esille.

Koko SKL:n ja KD:n olemassaolon aikana on poliittisten ohjelmien erityisteemaksi noussut Israelin asema. Taustalla on kristillisen sionismin ajatus, jonka mukaan juutalaisten paluu Israeliin ja Israelin valtion synty ovat Raamatussa ilmaistuja profetioita, joiden täyttyminen edeltää Jeesuksen toista tulemistä. Kristillinen sionismi Suomessa on kytkeytynyt etenkin herätyskristillisyyteen ja helluntailaisuuteen. Timo Stewartin mukaan SKL oli ainakin 1970-luvulla kristillissionistinen puolue, sillä se otti voimakkaasti kantaa Israelin valtion

puolesta.¹⁰⁰ Stewartin näkemys on yhdenmukainen SKL:n poliittisten ohjelmien kanssa. SKL:n ja myöhemmin KD:n linja suhteessa Israeliin on pysynyt johdonmukaisena 2010-luvulle saakka.¹⁰¹ Vaikka Israelin valtion asema on toistuva teema SKL:n ja KD:n ohjelmissa, vain harvoin sen uskonnolliset perusteet nostetaan esille. SKL:n vuoden 1975 ulkopoliittisessa ohjelmassa¹⁰² kuitenkin todetaan puolueen suhteesta Israeliin, että ”lähihistoria ja Raamatun ennustukset antavat vakavan varoituksen antisemitismien vaarasta.”¹⁰³

-
- 85 Mitchell 2012, 79.
86 Suomen Kristillinen Liitto 1973. SKL:n Kirkkopoliittinen ohjelma.
87 Suomen Kristillinen Liitto 1982. Suomen Kristillisen Liiton yleisohjelma.
88 Suomen Kristillinen Liitto 1981. SKL:n Kulttuuripoliittinen ohjelma.
89 Ks. Bhabha 1994.
90 Suomen Kristillinen Liitto 1979. Kristillisen liiton periaateohjelma.
91 Ks. myös Hjelm tässä numerossa.
92 Suomen Kristillinen Liitto 1982. Suomen Kristillisen Liiton yleisohjelma.
93 Kristillisdemokraatit 2005. Kristillisdemokraattien periaateohjelma ja yleisohjelma.
94 Kristillisdemokraatit 2011. Koti, uskonto, isänmaa. Tästä on kyse. Vaaliohjelma 2011–2015.
95 Kristillisdemokraatit 2006. Kristillisdemokraattien tavoiteohjelma vaalikaudelle 2007–2011.
96 Jokinen 2020.
97 Kristillisdemokraatit 2003. KD:n eduskuntaryhmän ihmis- ja perusoikeuspoliittinen ohjelma.
98 Kristillisdemokraatit 2019. Enemmän irti EU:sta. Ks. Kyyrö tässä numerossa.
99 Kristillisdemokraatit 2016. Kristillisdemokraattien maahanmuuttopoliittinen ohjelma.
100 Stewart 2007.
101 Kristillisdemokraatit 2018. Suomi, johon voit luottaa.
102 Suomen Kristillinen Liitto 1975. SKL:n ulkopoliittinen ohjelma.
103 Gunner & Leppäkari 2017.

JOHTOPÄÄTÖKSET

SKL:n ja KD:n ohjelmien taustalla vaikuttavat kristillisten arvojen lisäksi oikeistolainen vanhakonservatiivisuus sekä maalaisliittolaiset kaiut.¹⁰⁴ Lisäksi niiden positioita luonnehtivat poikkikristillisuus, regimenttioppi perustana kristinuskon ja valtion väliselle suhteelle, raamattukeskeisyys sekä moraali- ja sosiaalietiikan korostuminen. Tässä artikkelissa esiteltyt kristillisten vaikuttamisalueet on valikoitu sen mukaan, että niissä tulee eksplisiittisesti ilmi taustalla vaikuttava kristillinen etiikka. Sekä SKL:n että KD:n vaikuttamisalueet muodostavat selkeän kuvan niistä arvoista ja normeista, jotka ovat ohjanneet puolueen toimintaa eri aikakausina. Voidaan kuitenkin ajatella, että kristillinen etiikka – kuinka sitä eri aikoina ja eri konteksteissa sitten määritelläänkään – on lopulta puolueen ohjelmien läpileikkaava teema silloinkin, kun sitä ei ilmaista suorasanaisesti.

SKL ja KD eivät ole suomalaisessa puoluekentässä eturyhmätoimijoita, vaan ne ovat olleet kentän selväpiirteisimpiä aatepuolueita. Kristillisen etiikan pohjalta nousseet poliittisen vaikuttamisen alueet ovat pysyneet pääsääntöisesti samoina vuosikymmenestä toiseen, mutta eroavaisuuksia näkyy siinä, mihin poliittisella vaikuttamisella on pyritty. SKL:n ja KD:n ohjelmien muutoksissa näkyy myös politiikan ammattimaistuminen, asiakysymysten laajeneminen sekä lähentyminen muihin puolueisiin. Kristillisten puolueohjelmia voisikin yleistäen luonnehtia ennen muuta reaktiivisiksi. Poliittiset ydinkysymykset ovat nousseet kuvatun kristillisen arvopohjan perustalta reaktiona yhteiskunnan, kulttuurin ja muun poliittisen kentän muutoksiin.

SKL:n itseymmärrys yhteiskunnallisena toimijana kytkeytyy varhaisten vuosikymmenten poliittisissa ohjelmissa Jumalan tahdon toteuttamiseen poliittisena puolueena. Raamatun auktoriteetti tunnustetaan avoimesti. Raama-

tunsitaatit kuitenkin häviävät KD:n ohjelmista 2000-luvun puolella. Selitys tälle seikalle voi olla se, että KD pyrki tietoisesti vetoamaan viestillään laajempaan kannattajakuntaan. Uskonnollista argumentaatiota on saatettu pitää puolueen kannatuksen kasvun esteenä. KD:n uskonnollinen identiteetti kytkeytyy ohjelmissa suomalaiskansalliseen identiteettiin. Kentiestästä syystä esimerkiksi maahanmuutto ja muut uskonnolliset vakaumukset nähdään ohjelmissa uhkina.

SKL:n ja KD:n seksuaali- ja bioetiikkaan liittyvissä kannoissa on korostunut abortin ja eutanasian vastustaminen sekä 2010-luvulla avioliiton rajaaminen eri sukupuolten väliseksi. Seksuaali- ja bioeettisissä kysymyksissä on KD:n ohjelmissa havaittavissa kuitenkin hitaasti etenevä liberaalimpi trendi. Ihmiselämän tietoisin keskeyttämisen teemat ovat liittyneet sekä SKL:n että KD:n ohjelmissa ensisijaisesti eutanasian ja abortin vastustamiseen – onkin huomionarvoista, että saman periaatteen pohjalta ei ole pyritty korostamaan esimerkiksi itsemurhien ja henkirikosten ehkäisemiseksi tehtävää työtä. Seikka selittyy luultavasti nimenomaisesti aborttiin ja eutanasiaan kohdistuneilla kansainvälisillä keskusteluilla ja lakimuutoksilla.¹⁰⁵

Kristillinen kasvatus ja uskonnonopetus ovat läpi SKL:n ja KD:n historian niiden poliittisissa ohjelmissa taajaan esiintyvä teema. Kasvatust keskusteluun on liitetty ajatus sisälähetyksen tärkeydestä ja positiivisesta uskonnonvapaudesta. Kuten analyysini osoittaa, ohjelmien politiikkatavoitteita on jouduttu suhteuttamaan kulloiseenkin yhteiskunnalliseen tilanteeseen ja ilmapiiriin. Siinä missä SKL:n ohjelmissa uskonnonopetusta pyrittiin lisäämään, KD:n poliittinen tavoite on ollut estää uskonnonopetuksen vähentäminen ja poistaminen. Uskonnonopetuksen merkitystä perusteltiin SKL:n ohjelmissa kristillisellä yhtenäiskulttuurilla,

kun taas KD:n ohjelmissa uskonnonopetus on liitetty sivistykseen.

SKL:n poliittisissa ohjelmissa 1900-luvun alkupuolelta aina KD:n 2010-luvun ohjelmiin korostetaan positiivista uskonnonvapautta. Positiivinen uskonnonvapaus on luonut puolueen sisäisen mandaatin myös kristilliselle politiikalle. Ohjelmien mukaan puolue ei ole sitoutunut mihinkään tiettyyn kirkkokuntaan, vaikkakin ohjelmissa esiintyvistä kielestä ja korostuksista voi tehdä päätelmiä tiettyjen kristillisten tahojen vaikutuksista. SKL ja KD ovat korostaneet kuitenkin yleiskristillistä pohjaansa ja kannattaneet kristillisten yhteisöjen yhdenvertaista suhdetta. Ekumenian käsite ei ole ohjelmissa noussut esille. Kristillisten positiota yleiskristillisinä liikkeinä voisikin luonnehtia ennemmin poikkikristilliseksi kuin ekumeeniseksi. Muihin vakaumuksiin etenkin KD on suhtautunut pääsääntöisen ulossulkevasti tai jopa torjuvasti.

YTT Talvikki Ahonen (talvikki.ahonen@uef.fi) työskentelee apurahatutkijana Itä-Suomen yliopiston teologian osastolla.

LÄHTEET

Suomen Kristillisen Liiton ohjelmat

- Suomen Kristillinen Liitto (1969). Suomen Kristillisen Liiton yleisohjelma.
- Suomen Kristillinen Liitto (1972). SKL:n asuntopoliittinen ohjelma.
- Suomen Kristillinen Liitto (1973). SKL:n nuorisopoliittinen ohjelma.
- Suomen Kristillinen Liitto (1973). SKL:n kirkkopoliittinen ohjelma.
- Suomen Kristillinen Liitto (1974). SKL:n turvallisuuspoliittinen ohjelma.
- Suomen Kristillinen Liitto (1975). SKL:n ulkopoliittinen ohjelma.
- Suomen Kristillinen Liitto (1975). SKL:n koulupoliittinen ohjelma.
- Suomen Kristillinen Liitto (1976). SKL:n kunnallispoliittinen ohjelma.
- Suomen Kristillinen Liitto (1976). SKL:n terveystieteellinen ohjelma.
- Suomen Kristillinen Liitto (1979). Kristillisen liiton periaateohjelma.
- Suomen Kristillinen Liitto (1981). SKL:n Kulttuuripoliittinen ohjelma.
- Suomen Kristillinen Liitto (1982). Suomen Kristillisen Liiton yleisohjelma.
- Suomen Kristillinen Liitto (1986). SKL:n Ympäristöpoliittinen ohjelma.
- Suomen Kristillinen Liitto (1988). Kunnallispoliittinen ohjelma.
- Suomen Kristillinen Liitto (1998). Kristillisen Liiton tavoiteohjelma.
- Suomen Kristillinen Liitto (1998). Maa- ja metsätalouspoliittinen ohjelma.
- Suomen Kristillinen Liitto (1999). Vaaliohjelma, eduskuntavaalit '99.
- Suomen Kristillinen Liitto (2000). Suomen Kristillisen Liiton kunnallisvaaliohjelma 2000. Inhimillinen ja elinvoimainen kotikunta.

---

104 Mickelsson 2015, 339.

105 Ks. Stensvold 2015.

Suomen kristillisdemokraattien ohjelmat

- Kristillisdemokraatit (2003). KD:n eduskuntaryhmän ihmis- ja perusoikeuspoliittinen ohjelma.
- Kristillisdemokraatit (2003). Vaaliohjelma – Ääni ihmiselle.
- Kristillisdemokraatit (2004). 10 hyvää syytä äänestää kristillisdemokraatteja EU-vaaleissa.
- Kristillisdemokraatit (2004). Ei herraksi, vaan palvelijaksi – Kristillisdemokraattien näkemyksiä EU:n kehittämisestä.
- Kristillisdemokraatit (2005). Kristillisdemokraattien periaateohjelma ja yleisohjelma.
- Kristillisdemokraatit (2005). Vammaispoliittinen ohjelma selkokielellä.
- Kristillisdemokraatit (2005). Kristillisdemokratia – vastuuta ja välittämistä. Periaateohjelma.
- Kristillisdemokraatit (2006). Kristillisdemokraattien tavoiteohjelma vaalikaudelle 2007–2011.
- Kristillisdemokraatit (2006). Kristillisdemokraattien perhepoliittinen ohjelma.
- Kristillisdemokraatit (2011). Koti, uskonto, isänmaa. Tästä on kyse. Vaaliohjelma 2011–2015.
- Kristillisdemokraatit (2012). Kristillisdemokraattien kuntaohjelma 2012–2016.
- Kristillisdemokraatit (2016). Kristillisdemokraattien maahanmuuttopoliittinen ohjelma.
- Kristillisdemokraatit (2017). Kristillisdemokraattien tasa-arvo- ja yhdenvertaisuusohjelma.
- Kristillisdemokraatit (2017). Kristillisdemokraattien periaateohjelma.
- Kristillisdemokraatit (2018). Suomi, johon voit luottaa.

KIRJALLISUUS

- Anderson, John (2009). *Christianity and Democratization: From Pious Subjects to Critical Participants*. Manchester: Manchester University Press.
- Bhabha, Homi K. (1994). *The Location of Culture*. London: Routledge.
- Duncan, Fraser (2017). Gender, Voting and Christian Democratic Parties. *European Politics and Society*, 18(2), 218–244.

- Gunner, Göran & Maria Leppäkari (2017). Representations of Blessing Israel: A Study of Contemporary Christian Zionist Mindset in Sweden and Swedish-Speaking Finland. Niclas Blåder & Kristina Helgesson Kjellin (eds.), *Mending the World? Possibilities and Obstacles for Religion, Church, and Theology*. Uppsala: Church of Sweden Research Series, 147–162.
- Hamerly, Ivy (2012). Christian Democratic Parties and the Domestic Parliamentary Response to European Integration. *Journal of Church and State* 54(2), 214–239.
- Jokinen, Juho (2020). Päivi Räsänen väitti helsinkiläiskoulun korvanneen joulujuhlan ”kulttuurijuhlalla” – HS selvitti, mitä todella tapahtui. *Helsingin Sanomat* 10.1.2020. Saatavilla: <https://www.hs.fi/kaupunki/art-2000006368761.html?share=2630b26b95448aee1c70f02e3d7e3202> (luettu 10.1.2020).
- Kaiser, Wolfram (2004). Christian Democracy in Twentieth-Century Europe. *Journal of Contemporary History* 39, 127–135.
- Kaiser, Wolfram (2007). *Christian Democracy and the Origins of European Union*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kalela, Jorma (2005a). Hyvinvointivaltion rakentaminen. Ville Pernaa & Mari K. Niemi (toim.), *Suomalaisen yhteiskunnan poliittinen historia*. Helsinki: Edita, 205–224.
- Kalela, Jorma (2005b). Perinteisen politiikan loppu. Ville Pernaa & Mari K. Niemi (toim.), *Suomalaisen yhteiskunnan poliittinen historia*. Helsinki: Edita, 244–264.
- McGraw, Bryan T. (2017). Europe’s Christian Democratic Parties and American Possibilities. *Perspectives on Political Science* 46(1), 58–64.
- Metso, Pekka & Laura Kallatsa (2018). Contemporary and Traditional Voices: Reactions to Same-Sex Marriage Legislation in the Evangelical Lutheran Church of Finland and the Orthodox Church of Finland. *Exchange* 47(3), 230–257.
- Mickelsson, Rauli (2007). *Suomen puolueet: Historia, muutos ja nykypäivä*. Tampere: Vastapaino.

- Mickelsson, Rauli (2015). *Suomen puolueet: Vapauden ajasta maailmantuskaan*. Tampere: Vastapaino.
- Nevakivi, Jukka (1995). Jatkosodasta nykypäivään. Osmo Jussila & Seppo Hentilä & Jukka Nevakivi (toim.), *Suomen poliittinen historia*. Helsinki: Vastapaino, 197–321.
- Markkola, Pirjo (2014). Focusing on the Family: The Lutheran Church and the Making of the Nordic Welfare State in Finland, 1940s to 1960s. *Journal of Church and State* 56(1), 60–80.
- Mitchell, Maria D. (2012). *The Origins of Christian Democracy: Politics and Confession in Modern Germany*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
- Moilanen, Matti & Martti Wickholm & Matti Alarotu (1987). *Suomen kristillisen työväen liiton pesänrakentajat*. Tampere: Suomen Kristillisen Työväen Liitto r.y.
- Paavonen, Tapani (2005). Reunalta keskiöön. Suomi ja Länsi-Euroopan integraatio toisen maailmansodan jälkeisellä kaudella. Ville Perna & Mari K. Niemi (toim.), *Suomalaisen yhteiskunnan poliittinen historia*. Helsinki: Edita, 225–243.
- Paloheimo, Heikki (2008). *Suomen puolueet ja puoluejärjestelmä*. Helsinki: WSOY.
- Pekkarinen, Elina & Sami Myllyniemi (2019). Vaikutusvaltaa Euroopan laidalla. Nuorisobarometri 2018. Helsinki: Nuorisotutkimusseura.
- Päivärinne, Tiina & Timo Stewart (2008). *Vakaumuksena välittäminen*. Helsinki: KD-Mediat.
- Stensvold, Anne (2015). *A History of Pregnancy in Christianity: From Original Sin to Contemporary Abortion Debates*. London: Routledge.
- Stewart, Timo (2007). *Siionin puolesta: Kristillinen sionismi Suomen Kristillisessä Liitossa 1970-luvulla*. Pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopisto. <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fe200807221716>.
- Tilastokeskus (2019). Eduskuntavaalit 2019. https://www.stat.fi/til/evaa/2019/evaa_2019_2019-04-24_tie_001_fi.html (luettu 8.5.2020).
- Terveyden ja hyvinvoinnin laitos (2019). Raskaudenkeskeytykset 2018. <http://www.julkari.fi/handle/10024/138102> (luettu 20.5.2020).
- Virtanen, Seppo (2006). *Siveellisyys ja sen todellistuminen arkielämässä: Tutkielma J. V. Snellmanin filosofiafiasta*. Pro gradu -tutkielma. Tampereen yliopisto. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:uta-1-15775>.
- Vänskä, Vuokko (2013). Ministeri Räsänen tarkentaa: Suomen lakia on noudatettava. *Seurakuntalainen* 10.7.2013. <https://www.seurakuntalainen.fi/uutiset/ministeri-rasanen-tarkentaa-%C2%94suomenlakia-on-noudatettava%C2%94/> (luettu 6.5.2020).